

DOMINIKA KUŚNIERZ-KRUPA*

REMARKS ON THE DIRECTIONS OF THE SPATIAL
DEVELOPMENT OF BAROQUE ROMEUWAGI DO KIERUNKÓW ROZWOJU PRZESTRZENNEGO
BAROKOWEGO RZYMU

Abstract

This article presents changes which occurred in the urban structure of Rome in the Baroque period. The initiator of the redevelopment of this city, dictated mainly by ideological concerns, was Pope Sixtus V who commissioned one of the greatest creators of that epoch – architect Domenico Fontana – to redesign the urban structure. The redevelopment was expected to become a symbol of the popes' return to Rome as well as to improve transport between the most important basilicas in the city: S. Trinita dei Monti, S.M. Maggiore, S. Giovanni in Laterano and S. Croce in Gerusalemme. The construction of the most important urban enclosures in that period – the square outside St. Peter's Basilica, Navona Square, the Spanish Stairs and Del Popolo Square – was planned then, too. Changes which occurred in the tissue of Rome in relation to Fontana's plan are still legible in the urban layout of the city, whereas squares designed at that time make the centre of cultural and tourist life these days.

Keywords: Rome, Baroque, urban layout, Capitol Square, St. Peter's Square, Navona Square, Spanish Stairs, Del Popolo Square, Sixtus V, Domenico Fontana

Streszczenie

W artykule przedstawiono zmiany jakie zaszły w strukturze urbanistycznej Rzymu w okresie baroku. Inicjatorem przebudowy miasta, podyktowanej głównie względami ideologicznymi, był papież Sykstus V, który zlecił jednemu z największych twórców epoki – architektowi Domenico Fontanie – projekt przebudowy struktury urbanistycznej miasta. Przebudowa ta miała być symbolem powrotu papieża do Rzymu, a także miała usprawnić komunikację między najważniejszymi bazylikami w mieście: S. Trinita dei Monti, S.M. Maggiore, S. Giovanni in Laterano i S. Croce in Gerusalemme. Wówczas zaplanowano także budowę najważniejszych wnętrz urbanistycznych tego okresu: placu przed bazyliką św. Piotra, placu Navona, Schodów Hiszpańskich oraz placu del Popolo. Zmiany jakie zaszły w tkance Rzymu w związku z planem Fontany do dzisiaj są czytelne w układzie urbanistycznym miasta, a zaprojektowane wówczas place stanowią centrum życia kulturalnego i turystycznego.

Słowa kluczowe: Rzym, barok, układ urbanistyczny, plac na Kapitolu, plac św. Piotra, plac Navona, Schody Hiszpańskie, plac del Popolo, Sykstus V, Domenico Fontana

* Ph.D. Arch. Dominika Kuśnierz-Krupa, Institute of History of Architecture and Monument Preservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. Introduction

The historical roots of Rome as a city reach deep into the past. According to the Roman scholar Marcus Terentius Varro alias Varron¹, Rome was founded in 753 BC. The city came into being in a hilly area on the left bank of the River Tiber at a distance of twenty-five kilometres from its estuary into the Tyrrhenian Sea². Archaeological research shows, however, that the tribe of Latins already had some settlements on Palatine, Esquiline and Caelius in the tenth century BC³, while the Sabinians lived on Quirinale⁴. The Latins founded *Roma Quadrata* (Square Rome) – a development closed in a square divided into four identical parts inside – on one of the peaks of Palatine⁵. An important event in the history of Rome was the arrival of an Etruscan tribe, probably from four towns: Tarquinia, Caera, Veia and Vulci, who settled here at the end of the seventh century BC⁶. They inhabited the Capitol and built a royal castle and a temple there. Even though they assimilated with the locals, the Etruscans remained the dominating layer in the social structure of Rome until the sixth century BC⁷. Some time later, their religion, customs and ceremonies related to the foundation of towns were adopted by the Romans. Therefore we can say that the Romans owe their fast civilization development to the Etruscans themselves⁸. The Etruscan hegemony lasted till 507 BC when Tarquinius the Proud – the last of the Etruscan kings – was banished from Rome. The republican and imperial periods brought unprecedented development to the city. The republican period (507-23 BC)⁹ was the time of the construction of Forum Romanum, a number of public objects, such as the curia, the tabularium, some basilicas, temples and fairs (forum holitorium and forum boarium) as well as the river port¹⁰. The imperial period (23 BC-476 AD) brought along more changes in the city. The greatest architectural and urban achievements of that period included the defined structure of the complex of forums meant for Emperors Caesar, Augustus, Nerva, Vespasian and Trajan as well as the new city walls called Aurelian. When the Roman Empire fell down in 476 AD, the rich and busy Rome also found itself on the decline. The barbarian tribes which came from the north defiled the centuries-old civilization achievements of the Empire bringing the city with its heritage to ruin. Rome turned from a metropolis with more than one million inhabitants into a small and rather unimportant town with a population of several thousand¹¹. Such a state of affairs was maintained for centuries. The Middle Ages did not bring any breakthrough solutions or contribute to its development. This destructive process was sealed with the transfer of the papal seat from Rome to Avignon in 1305. It was the fifteenth and, first of all, the sixteenth century that brought some favourable changes in the architecture and urbanism of the city. These changes were mainly dictated by the popes' aspirations to make Rome the proper capital of the Catholic world again.

¹ Marcus Terentius Varro, also called Varron, was born in Reate in the Sabinian country in 116 BC; he died at the turn of 27 BC. Encyclopedist, scholar, the greatest mind of his times, [in:] *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, Z. Piszczek (ed.), PWN, Warsaw 1990, s.v.

² *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, op. cit., p. 650.

³ Latins – an Italic tribe inhabiting Latium (areas by the lower course of the Tiber and the Albanian Mountains, [in:] *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, op. cit., s.v.

⁴ Sabinians – a faction of tribes inhabiting central Italia, [in:] *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, op. cit., s.v.

⁵ T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, Ossolinski Press, Wrocław–Warsaw–Krakow–Gdansk 1971, p. 68.

⁶ *Cywilizacje starożytne*, A. Cotterella (ed.), Lodz Press, Lodz 1990, p. 263.

⁷ *Ibidem*, p. 259.

⁸ *Ibidem*, p. 260.

⁹ *Ibidem*, p. 265.

¹⁰ *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, op. cit., p. 268.

¹¹ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, Vol. 1, *Budowa miasta w przeszłości*, Ministry of Rebuilding Press, Warsaw 1947, p. 222.

2. Redevelopment of the city

Some researchers refer to Roman Baroque as Papal Baroque considering the indisputable influence of the then heads of the Catholic Church on its development. It all began in 1417¹² when Martin V¹³ was elected pope after the Council in Constance. His pontificate marked the formal ending of the period of the great western schism. The new pope did not arrive in the capital city of the Catholic world until 1420. At that time, Rome was still plunged in stagnation so it could not satisfy all the expectations and requirements related to its new function. Martin V commenced the long process of reorganizing and modernizing the Catholic Church. Owing to his policy and the policies of his heirs, the seventeenth century Rome did not resemble that chaotic, organic medieval structure anymore. In those times, only the Church had enough financial resources to face such a large enterprise as the redevelopment of a big city.

The most important figure whose vision led Rome to its revived grandness was Pope Sixtus V¹⁴. Within his short, five-year pontificate, he managed to define the direction of the redevelopment of the city which was realized for several hundred years.

Sixtus V succeeded to the papal throne in 1585 and introduced a number of changes in the architectural and urban image of Rome. His measures were guided by the premises of the Council of Trent which proceeded on and off until 1563. These settlements strengthened the position of the pope as the head of the Catholic Church as well as indicated the need to regain its position in countries affected by the Reformation which weakened its influences.

Sixtus V took the challenge of restoring the grandness of Rome. His vision included all the previously redeveloped fragments of the city. The main problem in its urban structure was the disproportion in the manner of developing the lowlands by the River Tiber (confined street grid with dense development) and the surrounding hills with some important sacral objects, such as S. Trinita dei Monti, S.M. Maggiore, S. Giovanni in Laterano and S. Croce in Gerusalemme. These churches, making the destinations for pilgrims, were not connected with each other, whereas access to some of them was difficult¹⁵. That is why Sixtus V decided to connect these objects as well as urbanize the neighbouring, uninhabited areas. For this purpose, he commissioned architect Domenico Fontana to plan new, straight arteries which would serve pilgrims improving transport in the city as well. The “five-stream” Stada Felice – the city’s first multilane artery – impressed its dwellers the most. Built within a year, it proved that the pope’s vision surpassed his epoch. Besides the main transport routes, he developed the organic road network wherever it was necessary. Their layout included the biggest possible number of objects raised by his predecessors. For instance, he “straightened” the course of Via Gregoriana demarcated by Gregory XIII¹⁶. Sixtus V really understood the need for creating public spaces in proper rank and form. For example, he left some free, undeveloped spaces in particularly important spots across the city (buildings, intersections) where Rome’s grandest urban squares would be located in the future.

While building streets, the pope commissioned the construction of a water supply system in order to deliver water to the newly inhabited areas in the vicinity of the main churches¹⁷. Another initiative was to place an Egyptian obelisk outside each basilica as a symbol of the power of the Church as well as

¹² J. Rajman, *Encyklopedia średniowiecza*, Zielona Sowa, Krakow 2006, p. 853.

¹³ Martin V or Odo Colonna (1368–1431) – pope in the years 1417–1431, [in:] *Ibidem*, p. 612.

¹⁴ Sixtus V or Felice Peretti (1521–1590 in Rome) – pope in the years 1585–1590, [in:] John N. D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, PIW, Warsaw 1997, p. 379.

¹⁵ W. Ostrowski, *Kompozycja zespołów architektonicznych barokowego Rzymu*, Studies in the history of urban construction, Institute of Urban Design and Architecture, Y. V, Vol. 1/14, Committee for Urbanism and Architecture Press, Warsaw 1955, p. 13.

¹⁶ S. Giedion, *Czas, przestrzeń, architektura*, PWN, Warsaw 1968, p. 122-123.

¹⁷ *Ibidem*, p. 114.

a landmark and a signpost for the pilgrims. First of all, Fontana's artistry and talent could be seen in the composition of perspective closures for new streets with an obelisk, a church, a palace or a gate¹⁸. The pope's firm and consistently implemented plan had some negative results, too. His dislike or even hostility towards the heritage of antiquity as a testimony to the pagan period in the history of Rome caused the irreversible destruction of such objects as Diocletian's Baths which blocked the artery leading to the Church of S. Maria degli Angeli.

3. Urban enclosures

3.1. Capitol Square

A very special work within the redevelopment of Rome in the Baroque period was the realization of Capitol Square designed by Michelangelo (Ill. 2A). It marked the beginning of a new trend in the development of the city¹⁹. Even though the author was classified as the creator and representative of the Renaissance, the design of this square certainly surpasses its epoch ranking among Baroque implementations where "the form" dominates over "the construction"²⁰.

Capitol Hill, situated between Forum Romanum and Mars Field, has been an important space in the city for ages. In the Etruscan period (6th century BC), the Tarquinius royal castle as well as some temples, including the most important one devoted to the trinity of deities: Jupiter, Juno and Minerva²¹, were located here. In the republican and imperial periods, a series of other sacral objects was raised; in 78 BC – a tabularium on the side of Forum Romanum²². After the decline of the Empire, the Capitol's buildings fell into ruin. Such a state of affairs lasted uninterruptedly till around the year 1000 when the Capitol became the seat of the municipal authorities and then – 150 years later – of the Senate. In 1143, the Palace of the Senate²³ was raised in place of the former tabularium – its political role declined in the 15th century in relation to the enhancement of papal authority. Even though the Senators' Palace and the Capitol no longer fulfilled any public functions, they were still fixed in the inhabitants' consciousness. That is why a decision was taken with the approval of the then pope Paul III to commission Michelangelo to design the arrangement of this space²⁴. At the Capitol, the artist faced three different objects built in various periods – each in a different style and of a different building material. Inside the square, there was the abovementioned Senators' Palace whose architecture resembled a medieval castle with a tall crenelated tower. On its right was the medieval Restorers' Palace (the seat of the court of law) rebuilt in the 15th century. A little farther, on the left, above the level of the square – the 13th century Church of S. Maria in Aracoeli²⁵. Michelangelo began with the redesign of the facade of the Senators' Palace adding monumental stairs leading to the piano nobile. He also took advantage of the mutual situation of both palaces and raised a third building – the Museum (referring to it with architecture, too) – on the square as a mirror reflection of the Restorers' Palace. The new object blocked the view of the church volume. Another architectural measure was the optical extension of the space of the square at the Senators' Palace by narrowing its fourth elevation with the city

¹⁸ W. Ostrowski, *op. cit.*, p. 13.

¹⁹ T. Tołwiński, *op. cit.*, p. 221.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, *op. cit.*, p. 365.

²² W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warsaw University of Technology Press, Warsaw 1996, p. 143.

²³ W. Ostrowski, *Kompozycja zespołów...*, *op. cit.*, p. 17.

²⁴ T. Wróbel, *op. cit.*, p. 222.

²⁵ W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii...*, *op. cit.*, p. 147.

panorama. Thus, the square received a trapeze-shaped projection (60 m × 40÷54 m) by the front elevation of the Senators' Palace²⁶. The floor, designed in the shape of an ellipse of contrasting materials, descends slightly towards the middle of the square to rise again at the edge of the stairs running around. In the centre of this layout, they placed an antique mounted statue of Emperor Marcus Aurelius situated on a marble pedestal designed by Michelangelo. The main entrance onto the square from the city leads along wide stairs resembling a ramp topped with statues of Dioscurides on both sides of the square²⁷.

The construction of Capitol Square took a long time and was completed in the 17th century. This space is a masterpiece in the architectural and urban regard. Introducing the foregoing compositional measures, Michelangelo surpassed his epoch creating a thoroughly Baroque work.

3.2. Navona Square

In the western part of Rome, there is Navona Square (Ill. 2B) which combines ancient tradition with new creative ideas brought along by the Baroque period. This layout came into being in the years 1647–1651 on the initiative of Pope Innocent X according to the design by Giovanni Lorenzo Bernini. The shape of the square was dictated by an earlier motif within the management of this space, namely Domitian's circus (54 m × 276 m)²⁸. In 1477, a fair was moved here from the Capitol so the square became one of the busiest and liveliest spaces in the Eternal City²⁹. When Innocent X became pope in 1644, he wished to create a uniform urban enclosure in the space of the square which would make setting for the Palace belonging to the Pamphili family. For this purpose, he commissioned Rainaldi and Borromini to design the Baroque Church of St. Agnes³⁰ at the eastern frontage of the square (in place of the former chapel). This composition was completed with two fountains placed on the opposite ends of the extended square: del Moro (designed by della Porta, realized by Bernini) and del Neptuno (designed by della Porta, realized by Bernini and A. della Bitte). The most beautiful fountain – dei Fiumi called the Fountain of Four Rivers (realized by Bernini) – was located in its centre. This object presents a group of sculptures symbolizing the Danube, the Ganges, the Nile and the La Plata composed around the Egyptian obelisk – the vertical dominant feature for the entire layout.

3.3. St. Peter's Square

A specially important element of the redevelopment of Rome in the Baroque period was the square outside St. Peter's Basilica (Ill. 3B) located at the heart of the Vatican across the River Tiber. This square was developed in place of the Emperors' Gardens from the imperial period where Caligula built the Grand Vatican Circus³¹. St. Peter was buried nearby so numerous sacral objects were raised here after the downfall of the Roman Empire and the rise of Christianity. These areas were inhabited more and more intensively. Previously, this area remained undeveloped because it was regarded as unfavourable on account of the humid climate. An obvious stimulus for the construction of this square was St. Peter's Basilica rebuilt many times starting from the fourth century CE when the first chapel was raised above the grave of St. Peter. In 1452, Pope Nicholas V commenced the construction of a new temple that was expected to become the centre of the whole Catholic world. After some time, the original design by B. Rosselino was replaced

²⁶ T. Tołwiński, *op. cit.*, p. 224.

²⁷ S. Giedion, *op. cit.*, p. 93.

²⁸ *Historia Sztuki Świata*, Muza, Warsaw 1998, p. 252.

²⁹ B.M. Walczak, J. Wesołowski, *Urbanistyka i architektura Wiecznego Miasta*, p. II, "Renowacje i zabytki", No. 2 (18)/2006, A.I.P. "raport", Krakow 2006, p. 24.

³⁰ W. Tomkiewicz, *Piękno wielorakie. Sztuka baroku*, Wiedza Powszechna, Warsaw 1971, p. 42.

³¹ T. Tołwiński, *op. cit.*, p. 241.

with a new one prepared in the early 16th century by Bramante³². He planned the basilica on the projection of the Greek cross meant to be domed. This design was also modified many times with the considerable participation of Michelangelo who laid the substructure for the entire architectural and urban layout. After the death of Michelangelo in 1564³³, work on the construction of the basilica was continued by Pirro Ligorio, Vignola and Giacomo Della Porta who completed this temple in 1590 according to Michelangelo's plan³⁴. Sixtus V, who wanted the gigantic dome to tower over the city and symbolize the power of Christianity, did not live to see the realization of this structure³⁵. Shortly after its completion, it was rebuilt once more. The designing works were commissioned to Carlo Maderna who added an elongated nave forming the Latin cross in projection from the Greek cross. He also designed a new façade for the basilica on the side of the later square (Ill. 3A)³⁶.

To return to the composition of the urban enclosure outside the basilica, we must say that the first designs concerning this space, made by Ferro Bosco and then by Carlo Rainaldi, assumed the creation of a little square next to the temple. Bernini took over the work on the design of the square in 1656. In his composition, he used the Egyptian obelisk placed here in 1586 by Domenico Fontana at the request of Sixtus V³⁷. This obelisk became a natural compositional dominant and – together with “the Fountain of Four Popes” implemented by Carlo Maderna in 1615 – formed the base for demarcating the crosswise axis for the square. Bernini's design fully satisfied the needs dictated by the function of the square as well as its composition which required some setting and the exposure of the basilica. It assumed the creation of a two-square enclosure consisting of Piazza Retta (c. 100 m deep) and Piazza Obliqua (196 m × 142 m). The latter is limited by a 19-metre colonnade formed of 284 columns arranged in four rows which form arcades surrounding the square. The columns are topped with figures of 140 saints. The surface of Piazza Obliqua descends from the colonnade towards the obelisk making a 1.5-metre difference in their levels. The transverse axis of the square, whose base was formed by the obelisk and the fountain, was complemented with another, identical fountain built by Carlo Fontana in 1675. The other square – Piazza Retta – is situated next to the front façade of the basilica. It was designed on the projection of a trapeze being limited by galleries on both sides. The area of the square rises towards the basilica by about four metres³⁸.

Some researchers, including T. Tołwiński, claim that the third enclosure, which completes the composition of the square outside St. Peter's Basilica, is Piazza Rusticucci emphasizing the axial and sequential character of this layout in the view of the basilica. Despite its simplicity, it opens the entire composition topped with the temple dome³⁹.

3.4. Spanish Stairs

The Spanish Stairs (Ill. 4A) made an important element of Domenico Fontana's design. Being a Baroque work of art in themselves, they also found a practical application while solving the problem of different levels between Via del Babuino, which reaches the Spanish Square, and the Church of S. Trinita dei Monti with Via Sistina leading to the Basilica of S. Maria Maggiore. They were realized in the years 1721–1725 according to the design prepared by architects Francesco de Sanctis and Alessandro Specchi. They were assigned to design a layout that would help to resolve the 21-metre difference in the ground

³² *Ibidem*, p. 243.

³³ *Historia Sztuki Świata*, *op. cit.*, p. 251.

³⁴ W. Tomkiewicz, *op. cit.*, p. 36.

³⁵ *Historia Sztuki Świata*, *op. cit.*, p. 254.

³⁶ W. Ostrowski, *Kompozycja zespołów...*, *op. cit.*, p. 23.

³⁷ *Idem*, *Wprowadzenie do historii...*, *op. cit.*, p. 147.

³⁸ T. Wróbel, *op. cit.*, p. 226.

³⁹ T. Tołwiński, *op. cit.*, p. 245.

levels with the 40% inclination of the hill. The 16th century Church of S. Trinita dei Monti, designed by C. Maderna, used to stand on its top. The designers proposed a fine structure, whose projection resembled a chalice, which fulfills its transport role perfectly. Moreover, it makes one of the most beautiful Baroque layouts in the city of Rome⁴⁰.

3.5. Del Popolo Square

Another significant square – whose idea was born while designing the Baroque redevelopment of the city but it was not realized until the nineteenth century – is Del Popolo Square (Ill. 4B). It fulfilled a very important transport role on account of its location by the former Porta Flaminia in the Aurelian walls. When the popes returned to Rome, it became the main gateway to the city for crowds of pilgrims as well as the parliamentary corteges⁴¹. The first attempt to put this space in order was made in the 15th century when Pope Sixtus IV⁴² commissioned the redevelopment of the Church of Santa Maria del Popolo (1099) with Renaissance décor for its façade. The Monastery of St. Augustine came into existence beside this church at that time. The ramparts were strengthened by raising two powerful towers at the gate. Its external architectural décor was realized by Michelangelo in 1561. The façade on the city side was designed by Bernini one hundred years later⁴³. At the request of Sixtus V, Domenico Fontana planned the new Via del Babuino symmetrically to Via de Ripetta. In 1589, Fontana placed an Egyptian obelisk on the axis of the ancient Via Flaminia (Corso Umberto) on the model of other spaces – later it served as the compositional base for the square. Three abovementioned streets meet here to form a three-axis motif applied frequently in the Baroque period. In 1662, they commenced the construction of the Church of Santa Maria dei Miracoli designed by Carlo Rainaldi, located between Via de Ripetta and Via Flaminia (Corso Umberto). Its initiator was Pope Alexander VII. After his death, the construction of the church and the design of another, twin temple of Santa Maria di Montesanto were finalized by Bernini and Carlo Fontana. Before Valadier submitted the final concept of the square accepted by the municipal authorities in the 19th century, a number of variants for this spatial creation was prepared. For instance, they suggested closing the square within an elongated trapeze limited by compact buildings or, in contrast, surrounding it with some garden layouts. The final concept was a compromise which assumed the creation of a crosswise axis from Monte Pincio all the way to the Tiber. An oval plaza, emphasized with two semicircles, came into being on this axis. Decorative ramps, topped with sculpted wells at the square, led onto the hill in accordance with the topography. This measure facilitated a good connection between the square and Monte Pincio with an extensive view of the Tiber Valley, the dome of St. Peter's Basilica and the silhouette of the Castle of the Angel. The implementation of Del Popolo Square was of paramount importance for solving transport in this part of the city. Owing to the applied three-axis layout, traffic was directed evenly to the most important parts of Rome with the symbolical distinguishment of the square as the gateway to "The Eternal City".

4. Summary

In conclusion, let us state that the idea of redeveloping Rome on the initiative of Pope Sixtus V, realized according to architect Domenico Fontana's plan, was a decision of the highest importance for the city. It stopped the urban stagnancy which had lasted for centuries. It also has a strong impact on the present

⁴⁰ *Ibidem*, p. 255.

⁴¹ T. Wróbel, *op. cit.*, p. 228.

⁴² Sixtus IV or Francesco della Rovere (1414–1484) – pope in the years 1471–1484, [in:] J. Rajman, *op. cit.*, p. 888.

⁴³ T. Tołwiński, *op. cit.*, p. 232.

structure of the city where transport arteries and urban enclosures created and planned in the Baroque period still play the leading role – in the practical as well as cultural regard – ranking among the crucial elements of Rome's architectural and urban heritage.

We must also emphasize the fact that the vision of redeveloping the city proposed by Sixtus V, apart from its obvious compositional values, also gave an answer to all the political, social and economic problems that affected the Church and the city at that time.

1. Wstęp

Początki Rzymu jako miasta sięgają daleko w przeszłość. Według rzymskiego uczonego Marcusa Terentiusa Varro (zwanego także Warronem)¹ Rzym został założony w 753 r. p.n.e. Miasto powstało na pagórkowatym terenie, na lewym brzegu Tybru, w odległości 25 km od jego ujścia do Morza Tyrreńskiego². Badania archeologiczne wskazują jednak, że już w X w. p.n.e. na Palatynie, Eskwilinie i Caeliusie swe osady miało plemię Latynów³, zaś na Kwirynale zamieszkiwali Sabinowie⁴. Na jednym z wierzchołków Palatynu Latynowie założyli *Rome Quadrate* (Rzym kwadratowy) – osadę zamkniętą w kwadracie podzielonym wewnątrz na cztery identyczne części⁵. Ważnym wydarzeniem w historii Rzymu było osiedlenie się tutaj w czwartej ćwierci VII w. p.n.e. plemienia Etrusków⁶, przybyłych zapewne z czterech miast: Tarquinii, Caery, Weji i Vulci. Zasiedlili oni Kapitol, budując tam zamek królewski i świątynię. Pomimo asymilacji z ludnością miejscową, Etruskowie pozostali do VI w. p.n.e. warstwą dominującą w strukturze społecznej Rzymu⁷. Ich religia, zwyczaje, ceremoniał związany z zakładaniem miast zostały z czasem przejęte przez Rzymian. Można w związku z tym powiedzieć, że właśnie Etruskom Rzymianie zawdzięczają swój szybki rozwój cywilizacyjny⁸. Hegemonia Etrusków trwała do 507 r. p.n.e., kiedy to wypędzono z Rzymu Tarkwiniusza Pysznego, ostatniego z królów pochodzenia etruskiego.

Okres republiki i cesarstwa przyniósł miastu niebywały rozwój. W okresie Republiki (od 507 r. p.n.e. do 23 r. p.n.e.)⁹ powstało Forum Romanum, liczne obiekty publiczne, jak np. kuria, tabularium, bazyliki, świątynie, targi (forum holitorium i forum boarium) oraz port rzeczny¹⁰. Okres cesarstwa (od 23 r. p.n.e. do 476 r. n.e.) przyniósł w mieście kolejne zmiany. Do największych osiągnięć architektonicznych i urbanistycznych tego okresu zaliczyć należy przede wszystkim zdefiniowaną strukturę zespołu for cesarskich Cezara, Augusta, Nerwy, Wespazjana i Trajana, a także nowe mury miejskie zwane Aureliańskimi. Wraz z upadkiem cesarstwa rzymskiego w 476 r. n.e. bogaty i tętniący życiem Rzym także

¹ Marcus Terentius Varro, zwany też Warronem urodził się w Reate, w kraju Sabinów w 116 r. p.n.e., zmarł na przełomie 27 i 26 r. p.n.e. Encyklopedysta, uczony, filozof, największy umysł swoich czasów, [w:] *Mala Encyklopedia Kultury Antycznej*, Z. Piszczek (red.), Wyd. PWN, Warszawa 1990, s.v.

² *Mala Encyklopedia Kultury Antycznej*, op. cit., s. 650.

³ Latynowie – plemię italskie zamieszkujące Lacjum (tereny w dolnym biegu Tybru oraz Góry Albańskie), [w:] *Ibidem*, s.v.

⁴ Sabinowie – odłam plemion sabelskich zamieszkujący środkową Italię, [w:] *Ibidem*, s.v.

⁵ T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, Wyd. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 68.

⁶ *Cywilizacje starożytne*, A. Cotterella (red.), Wyd. Łódzkie, Łódź 1990, s. 263.

⁷ *Ibidem*, s. 259.

⁸ *Ibidem*, s. 260.

⁹ *Ibidem*, s. 265.

¹⁰ *Mala Encyklopedia Kultury Antycznej*, op. cit., s. 268.

zaczął chylić się ku upadkowi. Przybyłe z północy barbarzyńskie plemiona zbezczeszczyły wielowiekowy dorobek cywilizacyjny cesarstwa, doprowadzając miasto i jego dziedzictwo do ruiny. Z ponad milionowej metropolii Rzym stał się niewielkim i mało znaczącym miastem, zamieszkałym przez kilka tysięcy osób¹¹. Taki stan rzeczy utrzymywał się przez kolejne wieki.

Okres średniowiecza nie przyniósł w mieście przełomowych rozwiązań ani nie przyczynił się od jego rozwoju. Proces destrukcji przypieczętowało przeniesienie siedziby papieżstwa z Rzymu do Awinionu w 1305 roku. Dopiero wiek XV, a przede wszystkim XVI przyniosły korzystne zmiany w architekturze i urbanistyce miasta. Zmiany te podyktowane były głównie aspiracjami kolejnych papieży, aby Rzym stał się na powrót godną stolicą świata katolickiego.

2. Przebudowa miasta

Barok Rzymski część badaczy określa mianem Baroku Papieskiego ze względu na niezaprzeczalny wpływ, jaki miały na jego rozwój ówczesne głowy kościoła katolickiego. Wszystko zaczęło się w 1417 r.¹², kiedy to w wyniku soboru w Konstancji na tron papieski wybrano Marcina V¹³, którego pontyfikat był formalnym zakończeniem okresu wielkiej schizmy zachodniej. Nowo wybrany papież przybył do stolicy świata katolickiego dopiero w 1420 r. Wówczas Rzym wciąż był pogrążony w stagnacji i nie był w stanie sprostać oczekiwaniom i wymogom funkcji, jaką na powrót miał pełnić. Marcin V rozpoczął długotrwałą drogę reorganizacji i modernizacji kościoła katolickiego. Dzięki jego polityce i polityce jego następców XVII-wieczny Rzym nie przypominał już tej chaotycznej, organicznej struktury z okresu średniowiecza. Tylko kościoł w owych czasach dysponował tak okazałymi środkami finansowymi, aby móc sprostać tak wielkiemu przedsięwzięciu, jak przebudowa całego miasta.

Najważniejszą postacią, której wizja doprowadziła Rzym do ponownej świetności był papież Sykstus V¹⁴. Podczas swego krótkiego, bo tylko 5-letniego pontyfikatu zdołał wytyczyć kierunek przebudowy miasta realizowany przez następne kilkadziesiąt lat.

Sykstus V wstąpił na tron papieski w 1585 r. i dokonał wielu zmian w architektonicznym oraz urbanistycznym obrazie Rzymu. U podstaw jego postępowania leżały ustalenia Soboru Trydenckiego, który obradował z przerwami do 1563 roku. Ustalenia te umocniły stanowisko papieża jako głowy kościoła katolickiego, a także wskazały potrzebę odzyskania pozycji w krajach, gdzie postępową reformacja, osłabiając tym samym wpływy kościoła katolickiego. Sykstus V podjął wyzwanie, by doprowadzić Rzym do dawnej świetności. Potrafił on włączyć w swoją wizję wszystkie przebudowane wcześniej fragmenty miasta. Podstawowym problemem w ówczesnej strukturze urbanistycznej były dysproporcje w sposobie zagospodarowania nizinnych terenów nad Tybrem (ciasna siatka ulic z gęstą zabudową) i otaczających go wzgórz, na których zlokalizowane były ważne obiekty sakralne, jak S. Trinita dei Monti, S.M. Maggiore, S. Giovanni in Laterano i S. Croce in Gerusalemme. Kościoły te będące celem pielgrzymek nie były ze sobą skomunikowane, a dostęp do części z nich był utrudniony¹⁵. Sykstus V postanowił więc skomunikować te obiekty, a także zurbanizować sąsiadujące z nimi, niezasiedlone wcześniej obszary miasta. W tym celu zle-

¹¹ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, T.1, *Budowa miasta w przeszłości*, Wyd. Ministerstwa Odbudowy, Warszawa 1947, s. 222.

¹² J. Rajman, *Encyklopedia średniowiecza*, Wyd. Zielona Sowa, Kraków 2006, s. 853.

¹³ Marcin V, właśc. Odo Colonna (1368–1431), papież w latach: 1417–1431, [w:] *Ibidem*, s. 612.

¹⁴ Sykstus V, właśc. Felice Peretti (1521–1590 w Rzymie) – papież w latach: 1585–1590, [w:] John N. D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, Wyd. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1997, s. 379.

¹⁵ W. Ostrowski, *Kompozycja zespołów architektonicznych barokowego Rzymu*, [w:] *Studia z historii budowy miast, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury*, r. V, Z. 1/14, Wyd. Komitet do spraw Urbanistyki i Architektury, Warszawa 1955, s. 13.

cił architektowi Domenico Fontanie stworzenie planu nowych, prostokreślnych arterii komunikacyjnych, które miałyby służyć pielgrzymom odwiedzającym miasto, a przy okazji także usprawnić komunikację w mieście. Największe wrażenie na ówczesnych mieszkańcach Rzymu robiła „pięciostrumieniowa” Stada Felice, pierwsza kilkupasmoowa arteria komunikacyjna w mieście, zbudowana w ciągu jednego roku, która była dowodem na to, że wizja Syktusa V wyprzedzała czasy, w których żył. Niezależnie od głównych ciągów komunikacyjnych papież rozwijał także organiczną sieć dróg, wszędzie tam, gdzie było to konieczne, włączając w ich układ możliwie dużo obiektów wzniesionych przez jego poprzedników, np. „prostując” przebieg Via Gregoriana, wytyczonej przez Grzegorza XIII¹⁶. Papież Sykstus V znacznie bardziej niż jego poprzednicy rozumiał potrzebę tworzenia przestrzeni publicznych o właściwej randze i formie. W tym celu m.in. nakazał pozostawienie w szczególnie ważnych punktach miasta (budynki, skrzyżowania ulic) wolnych, niezabudowanych przestrzeni, gdzie w przyszłości miały powstać najwspanialsze place miejskie Rzymu.

Równoległe z budową ulic papież polecił budowę wodociągów, by zasilić w wodę nowozasiedlone tereny w pobliżu głównych kościołów¹⁷. Kolejną inicjatywą papieża było ustawienie przed każdą z bazylik egipskiego obelisku jako widocznego z oddali symbolu potęgi kościoła, a także znaku w przestrzeni, będącego drogowskazem dla pielgrzymów. Kunszt i talent Fontany widoczny był przede wszystkim w komponowaniu zamknięć perspektywicznych nowych ulic, gdzie na zamknięciu każdej znajdował się obelisk, kościół, pałac lub brama¹⁸. Zdecydowany i konsekwentnie wprowadzany w życie plan Syktusa V miał także negatywne skutki. Niechęć i wręcz wrogi stosunek papieża do dziedzictwa antyku jako świadectwa okresu pogańskiego w dziejach Rzymu spowodowała bezpowrotne zniszczenie takich obiektów, jak np. Termy Dioklecjana, które stały na drodze wytyczenia arterii do kościoła S. Maria degli Angeli.

3. Wnętrza urbanistyczne

3.1. Plac na Kapitolu

Dziełem szczególnie ważnym dla przebudowy Rzymu w okresie baroku była realizacja placu na Kapitolu projektu Michała Anioła (il. 2A). Właśnie to dzieło zapoczątkowało nowy kierunek w rozwoju miasta¹⁹. Projekt placu, pomimo klasyfikacji jego autora jako twórcy i przedstawiciela renesansu z całą pewnością wyprzedza swoją epokę i można zaliczyć go do realizacji barokowych, w których „forma” dominuje nad „konstrukcją”²⁰.

Wzgórze Kapitolu położone między Forum Romanum a Polem Marsowym od wieków było ważną przestrzenią w mieście. Tutaj w okresie Etruskim (VI w.p.n.e.) znajdował się zamek królewski rodu Tarkwiniuszów oraz świątynie, a w wśród nich najważniejsza, poświęcona trójcy bóstw: Jowiszowi, Junonie i Minerwie²¹. W okresie republiki i cesarstwa na Kapitolu wzniesiono wiele innych obiektów sakralnych, a w 78 r. p.n.e. od strony Forum Romanum budynek tabularium²². Po rozpadzie cesarstwa zabudowa Kapitolu popadła w ruinę. Taki stan rzeczy trwał nieprzerwanie do około 1000 r., kiedy to Kapitol stał się siedzibą władz miasta, a 150 lat później senatu. Dokładnie w 1143 r. w miejscu dawnego tabularium

¹⁶ S. Giedion, *Czas, przestrzeń, architektura*, Wyd. PWN, Warszawa 1968, s. 122-123.

¹⁷ *Ibidem*, s. 114.

¹⁸ W. Ostrowski, *op. cit.*, s. 13.

¹⁹ T. Tołwiński, *op. cit.*, s. 221.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, *op. cit.*, s. 365.

²² W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Wyd. Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1996, s. 143.

wzniesiono Pałac Senatu²³, którego rola polityczna osłabła dopiero w wieku XV, w związku z umocnieniem władzy papieskiej. Pomimo że Pałac Senatorów i Kapitol przestały pełnić już funkcje publiczne, to nadal w świadomości mieszkańców miasta zajmowały ważne miejsce. W związku z tym postanowiono, przy aprobacie ówczesnego papieża Pawła III, zlecić wykonanie projektu uporządkowania tej przestrzeni Michałowi Aniołowi²⁴. Artysta zastał na Kapitolu trzy różne obiekty, zbudowane w różnym okresie, każdy w odmiennym stylu i z innego budulca. W głębi placu istniał wspomniany wcześniej Pałac Senatorów przypominający swoją architekturą średniowieczny zamek z wysoką wieżą zwieńczoną blankami. Po jego prawej stronie zlokalizowany był średniowieczny Pałac Konserwatorów (siedziba sądu), przebudowany w XV wieku, a nieco dalej, po stronie lewej, powyżej poziomu placu – XIII-wieczny kościół S. Maria in Aracoeli²⁵. Michał Anioł rozpoczął od przeprojektowania fasady Pałacu Senatorów, dostawiając doń monumentalne schody prowadzące na piano nobile. Wykorzystał także wzajemne usytuowanie obu Pałaców, wznosząc na placu, na zasadzie lustrzanego odbicia pałacu Konserwatorów, trzeci budynek – muzeum (nawiązując doń także architekturą), zasłaniając tym samym bryłę kościoła. Kolejnym zabiegiem architektonicznym było optyczne poszerzenie przestrzeni placu przy Pałacu Senatorów przez zawężenie jego czwartej elewacji, jakim była panorama miasta. Tak więc plac otrzymał rzut w kształcie trapezu o wymiarach 60 m × 40 ÷ 54 m (przy elewacji frontowej Pałacu Senatorów)²⁶. Posadzka placu zaprojektowana w kształcie elipsy z kontrastujących ze sobą materiałów opada lekko w kierunku środka placu, by przy krawędzi stopni go obiegających znów podnieść się do góry. W centrum założenia ustawiono antyczny konny pomnik cesarza Marka Aureliusza usytuowany na marmurowym cokole projektu Michała Anioła. Główne wejście na plac od strony miasta wiedzie szerokimi schodami przypominającymi rampę, której zwieńczeniem po obu stronach placu są posągi Dioskurów²⁷.

Budowa placu na Kapitolu trwała długo i została ostatecznie zakończona w XVII wieku. Przestrzeń ta jest arcydziełem pod względem architektonicznym i urbanistycznym. Stosując wymienione wyżej zabiegi kompozycyjne, Michał Anioł wyprzedził epokę, w której żył, tworząc dzieło już na wskroś barokowe.

3.2. Plac Navona

W zachodniej części Rzymu położony jest Plac Navona (il. 2B), który łączy w sobie tradycję antyczną z nową myślą twórczą, którą przyniósł okres baroku. Założenie to powstało z lat 1647–1651, z inicjatywy papieża Innocentego X, według projektu Giovanni Lorenzo Berniniego. Kształt placu podyktowany jest wcześniejszym wątkiem zagospodarowania tej przestrzeni, jakim był antyczny cyrk Domicjana o wymiarach: 54,0 m × 276,0 m²⁸. W 1477 r. na terenie tym funkcjonowało targowisko przeniesione z Kapitolu, w związku z czym plac stał się jedną z najbardziej tętniących życiem przestrzeni Rzymu²⁹. Gdy w 1644 r. papieżem został Innocenty X, zapragnął stworzyć w przestrzeni placu jednorodne wnętrze urbanistyczne, które stanowiłoby oprawę dla pałacu jego rodziny Pamfilich. W tym celu zlecił Rainaldiemu i Borrominiemu zaprojektowanie przy wschodniej pierzei placu (w miejscu wcześniejszej kaplicy) barokowego kościoła św. Agnieszki³⁰. Kompozycji placu dopełniły dwie fontanny ustawione na przeciwległych końcach wydłużonego placu: fontanna del Moro (projektu della Porty, wykonana przez Berniniego) oraz fontanna del

²³ W. Ostrowski, *Kompozycja zespołów...*, *op. cit.*, s. 17.

²⁴ T. Wróbel, *op. cit.*, s. 222.

²⁵ W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii...*, *op. cit.*, s. 147.

²⁶ T. Tołwiński, *op. cit.*, s. 224.

²⁷ S. Giedion, *op. cit.*, s. 93.

²⁸ *Historia Sztuki Świata*, Wyd. Muza, Warszawa 1998, s. 252.

²⁹ B.M. Walczak, J. Wesolowski, *Urbanistyka i architektura Wiecznego Miasta*, cz. II, *Renowacje i zabytki*, nr 2 (18)/2006, Wyd. A.I.P. „raport”, Kraków 2006, s. 24.

³⁰ W. Tomkiewicz, *Piękno wielorakie. Sztuka baroku*, Wyd. Wiedza Powszechna, Warszawa 1971, s. 42.

Neptuno (projektu della Porta, wykonana przez Berniniego i A. della Bitte), a także zlokalizowana w jego centrum najpiękniejsza – fontanna dei Fiumi zwana fontanną Czterech Rzek. Fontanna ta, dłuta Berniniego, przedstawia grupę rzeźb symbolizujących Dunaj, Ganges, Nil i La Platę, które zakomponowane zostały wokół egipskiego obelisku – wertykalnej dominanty całego założenia.

3.3. Plac św. Piotra

Szczególnie ważnym elementem przebudowy Rzymu w okresie baroku był plac św. Piotra przed bazyliką św. Piotra (il. 3B), położony w sercu Watykanu, po drugiej stronie Tybru. Plac zbudowano w miejscu, gdzie w okresie cesarstwa znajdowały się ogrody cesarzy, pośród których Kaligula wznosił Wielki Cyk Watykański³¹. Nieopodal Cyru pochowano św. Piotra, w związku z czym wraz z upadkiem cesarstwa rzymskiego oraz rozwojem chrześcijaństwa wznoszono tutaj licznie obiekty sakralne. Z czasem też tereny te były coraz szerzej zasiedlane. Wcześniej przedmiotowy obszar pozostawał niezabudowany, gdyż uważano go za niekorzystny ze względu na wilgotny klimat. Bodźcem dla budowy placu była oczywiście bazylika św. Piotra wielokrotnie przebudowywana od IV w. n.e, kiedy to nad grobem św. Piotra zbudowano pierwszą kaplicę. W 1452 r. papież Mikołaj V rozpoczął budowę nowej świątyni, która miała stać się centrum całego świata katolickiego. Pierwotny projekt sporządzony przez B. Rosselino został z czasem zastąpiony nowym, sporządzonym na początku XVI wieku przez Bramante³². Zakładał on bazylikę na rzucie krzyża greckiego, która miała być zwieńczona kopułą. Projekt ten również był wielokrotnie modyfikowany przy dużym udziale Michała Anioła, który stworzył podwaliny pod formę całego założenia architektoniczno-urbanistycznego. Po śmierci Michała Anioła (1564 r.)³³ prace przy budowie bazyliki kontynuowali: Pirro Ligorio, Vignola oraz Giacomo Della Porta, który w 1590 r. ukończył budowę świątyni według planu Michała Anioła³⁴. Finału budowy nie doczekał Sykstus V, w którego zamyśle olbrzymia kopuła bazyliki miała górować nad miastem i symbolizować potęgę chrześcijaństwa³⁵. Wkrótce po zakończeniu budowy bazyliki według projektu Michała Anioła postanowiono znowu ją przebudować. Prace projektowe powierzono Carlowi Madernie, który dobudował podłużną nawę, tworząc w rzucie z krzyża greckiego krzyż łaciński. Zaprojektował także nową fasadę bazyliki, od strony późniejszego placu (il. 3A)³⁶.

Wracając jednak do kompozycji samego wnętrza urbanistycznego przed bazyliką to należy wspomnieć, że pierwsze projekty dotyczące tej przestrzeni wykonane najpierw przez Ferra Bosco, a następnie przez Carla Rainaldiego zakładały stworzenie niewielkiego placu przy samej świątyni. W 1656 r. prace nad projektem placu podjął Bernini. W kompozycji wykorzystał egipski obelisk ustawiony tutaj w 1586 r. przez Domenico Fontanę, na polecenie Sykstusa V³⁷. Obelisk stał się naturalną dominantą kompozycyjną i wraz z fontanną „Czterech Papieży”, wykonaną przez Carla Madernę w 1615 r. dał podstawę do stworzenia osi poprzecznej placu. Projekt Berniniego odpowiadał w pełni na potrzeby podyktowane przez funkcję placu, a także przez kompozycję, która wymagała oprawy i wyeksponowaniu bazyliki. Zakładał on stworzenie dwuplacowego wnętrza, na które składały się: Piazza Retta (o głębokości około 100 m) i Piazza Obliqua (196 m × 142 m). Piazza Obliqua jest ograniczony przez kolumnadę o wysokości 19 m, złożoną z 284 kolumn, ustawionych w czterech rzędach, które tworzą podcienia obiegające plac. Kolumny zwieńczone są figurami 140 świętych. Nawierzchnia Piazza Obliqua opada od kolumnady w kierunku obelisku, tworząc

³¹ T. Tołwiński, *op. cit.*, s. 241.

³² *Ibidem*, s. 243.

³³ *Historia Sztuki Świata, op. cit.*, s. 251.

³⁴ W. Tomkiewicz, *op. cit.*, s. 36.

³⁵ *Historia Sztuki Świata, op. cit.*, s. 254.

³⁶ W. Ostrowski, *Kompozycja zespołów..., op. cit.*, s. 23.

³⁷ *Idem, Wprowadzenie do historii..., op. cit.*, s. 147.

różnicę w poziomach 1,5 m. Oś poprzeczna placu, której podstawę dały istniejące wcześniej obelisk i fontanna, została dopełniona przez drugą, identyczną fontannę, wykonaną przez Carla Fontanę w 1675 r. Drugi plac – Piazza Retta położony jest tuż przy fasadzie frontowej bazyliki. Zaprojektowany został na rzucie trapezu i ograniczony z dwóch stron galeriami. Teren placu wznosi się w kierunku bazyliki o około 4 m³⁸.

Część badaczy, a wśród nich T. Tołwiński uważa, że trzecim wnętrzem, dopełniającym kompozycję placu przed bazyliką św. Piotra jest Piazza Rusticucci, który podkreśla osiowość i sekwencyjność założenia w widoku na bazylikę. Pomimo swojej prostoty otwiera on całą kompozycję, której zwieńczeniem jest kopia świątyni [39].

3.4. Schody Hiszpańskie (Trinita dei Monti)

Schody Hiszpańskie (il. 4A) były ważnym elementem projektu Domenico Fontana. Będące same w sobie barokowym dziełem sztuki miały też praktyczne zastosowanie, rozwiązując problem różnicy poziomów między Via del Babuino, która dochodzi do placu hiszpańskiego, a kościołem S. Trinita dei Monti i ulicą Via Sistina podążającą do bazyliki S. Maria Maggiore. Ich realizacja nastąpiła jednak dopiero w latach 1721–1725, według projektu architektów Francesca de Sanctis i Alessandra Specchi. Projektanci mieli za zadanie zaprojektować założenie, które pomoże pokonać 21 m różnicy w poziomach terenu, przy 40% nachyleniu wzgórza, na szczycie którego stał XVI-wieczny kościół S. Trinita dei Monti, projektu C. Maderny. Zaproponowali finezyjną strukturę przypominającą w rzucie kielich mszalny, która w stu procentach spełnia swoją rolę komunikacyjną, a ponadto stanowi jedno z najpiękniejszych barokowych założeń w Rzymie⁴⁰.

3.5. Plac del Popolo

Kolejnym ważnym placem, który co prawda finalnie powstał dopiero w XIX wieku, ale idea jego stworzenia narodziła się w projekcie barokowej przebudowy miasta jest plac del Popolo (il. 4B). Pełnił on w niej bardzo istotną rolę komunikacyjną m.in. z powodu położenia przy dawnej bramie Porta Flaminia w murach Aureliańskich. W momencie powrotu papieży do Rzymu brama ta stała się główną bramą wjazdową do miasta, przez którą napływały tłumy pielgrzymów, a także orszaki poselskie⁴¹. Pierwszą próbę uporządkowania tej przestrzeni podjęto w XV wieku, kiedy papież Sykstus IV⁴² zlecił przebudowę istniejącego tutaj od 1099 r. kościoła Santa Maria del Popolo, nadając jego fasadzie renesansowy wystrój. Obok kościoła powstał wówczas klasztor św. Augustyna. Wzmocniono także mury obronne, wznosząc przy bramie dwie potężne baszty. Wystrój architektoniczny bramy od strony zewnętrznej wykonał w 1561 r. Michał Anioł. Z kolei fasadę od strony miasta, około 100 lat później, zaprojektował Bernini⁴³. Domenico Fontana na polecenie Sykstusa V wytyczył, symetrycznie do Via de Ripetta, nową ulicę Via del Babuino. Na osi antycznej Via Flaminia (Corso Umberto), wzorem innych przestrzeni, Fontana ustawił w 1589 r. egipski obelisk, który później posłużył za bazę kompozycyjną placu. W tym miejscu stykają się także trzy wspomniane wyżej ulice, tworząc stosowany często w okresie baroku motyw trójosiowy. W 1662 r. przystąpiono do budowy, według projektu Carla Rainaldiego, kościoła Santa Maria dei Miracoli, zlokalizowanego pomiędzy Via de Ripetta i Via Flaminia (Corso Umberto). Inicjatorem tej budowy był papież Aleksander VII.

³⁸ T. Wróbel, *op. cit.*, s. 226.

³⁹ T. Tołwiński, *op. cit.*, s. 245.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 255.

⁴¹ T. Wróbel, *op. cit.*, s. 228.

⁴² Sykstus IV, właśc. Franciszek della Rovere (1414–1484), papież w latach: 1471–1484, [w:] J. Rajman, *op. cit.*, s. 888.

⁴³ T. Tołwiński, *op. cit.*, s. 232.

Po jego śmierci budowę kościoła oraz projekt drugiej – bliźniaczej świątyni Santa Maria di Montesanto sfinalizowali Bernini i Carlo Fontana. Zanim Valadier w wieku XIX wykonał ostateczną, zaakceptowaną przez władze miasta koncepcję placu, wykonano kilka wariantów kreacji tej przestrzeni, m.in. proponowano zamknięcie placu w wydłużonym trapezie, ograniczonym zwartą zabudową oraz w kontraście do tego pomysłu, otoczenie go założeniami ogrodowymi. Finalna koncepcja była kompromisem i zakładała stworzenie osi poprzecznej od wzgórza Monte Pincio aż do Tybru. Na osi tej powstał owalny plac podkreślony dwoma półkolami. Na wzgórzu, zgodnie z topografią terenu, poprowadzono ozdobne rampy, zwieńczone przy placu rzeźbionymi studniami. Zabieg ten pozwolił na łatwe skomunikowanie placu ze wzgórzem Monte Pincio, z którego otwiera się rozległy widok na dolinę Tybru, kopułę bazyliki św. Piotra i sylwetę zamku Anioła. Realizacja placu del Popolo miała kapitalne znaczenie w rozwiązaniu komunikacji w tej części miasta. Dzięki zastosowanemu układowi trójosiowemu równomiernie kierowano ruch do najważniejszych części Rzymu, przy symbolicznym uważeniu placu jako bramy do „Wiecznego Miasta”.

4. Podsumowanie

W podsumowaniu niniejszego artykułu należy stwierdzić, że idea przebudowy Rzymu z inicjatywy papieża Sykstusa V, przeprowadzona według planu architekta Domenico Fontany była dla miasta niesłychanie ważnym posunięciem. Wyrwała miasto z marazmu urbanistycznego, trwającego kilkaset lat. Nie pozostała także bez wpływu na obecną strukturę miasta, w której arterie komunikacyjne oraz wnętrza urbanistyczne stworzone lub zaplanowane w przedmiotowym okresie nadal mają pierwszorzędne znaczenie. Znaczenie nie tylko w sensie praktycznym, ale także w znaczeniu kulturowym jako jedne z najważniejszych elementów dziedzictwa architektonicznego i urbanistycznego Rzymu.

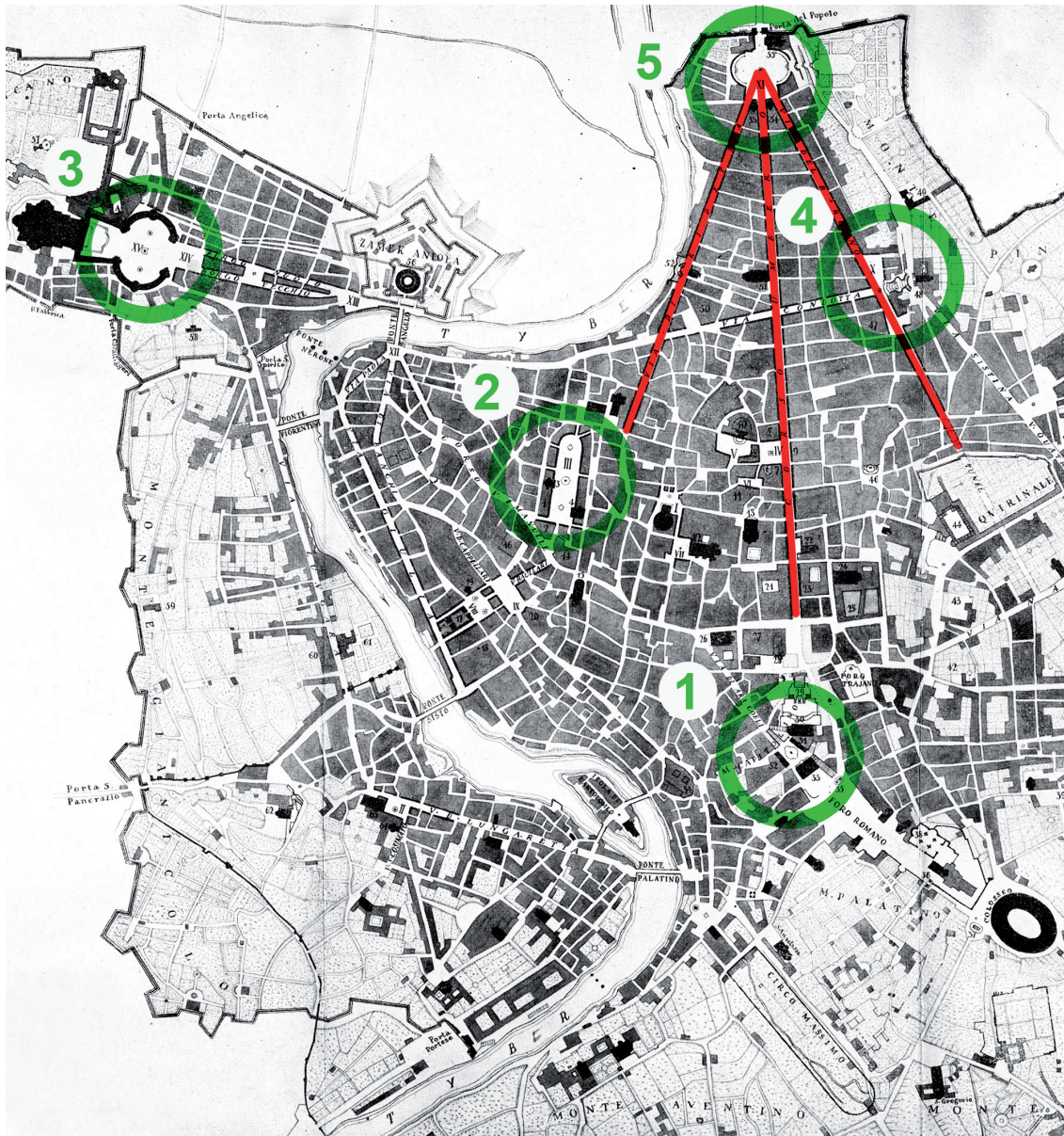
Należy także podkreślić, że wizja przebudowy miasta Sykstusa V, oprócz oczywistych walorów kompozycyjnych, była także odpowiedzią na bieżące problemy polityczne oraz społeczno-gospodarcze, z jakimi borykał się ówczesny kościół i miasto.

References/Literatura

- [1] Böhm A., *Architektura krajobrazu i jej początki*, Wyd. PK, Kraków 1994.
- [2] Chłędowski K., *Rzym, ludzie baroku*, Wyd. Zakł. Narodowego im. Ossolińskich, Lwów 1931.
- [3] *Cywilizacje starożytne*, A. Cotterella (red.), Wyd. Łódzkie, Łódź 1990.
- [4] Giedion S., *Czas, przestrzeń, architektura*, Wyd. PWN, Warszawa 1968.
- [5] Goldzamt E., *W miastach włoskich*, Wyd. PWN, Warszawa 1959.
- [6] *Historia Sztuki Świata*, Wyd. Muza, Warszawa 1998.
- [7] Kelly J.N.D., *Encyklopedia papieży*, Wyd. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1997.
- [8] Koch W., *Style w architekturze*, Wyd. Świat Książki, Warszawa 1996.
- [9] Kosiński W., *Dobro i piękno – miejsca przyjazne człowiekowi w miastach przed-modernistycznych. Idee, projekty, realizacje*, „Przestrzeń i FORMA”, nr 19/2013, Wyd. PAN O. Gdańsk, WBiA ZUT w Szczecinie, Szczecin 2013, 7-46.
- [10] *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, Z. Piszczek (red.), Wyd. PWN, Warszawa 1990.
- [11] Ostrowski W., *Kompozycja zespołów architektonicznych barokowego Rzymu*, Studia z historii budowy miast, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, r. V, Z. 1/14, Wyd. Komitet do spraw Urbanistyki i Architektury, Warszawa 1955.
- [12] Ostrowski W., *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Wyd. Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1996.

- [13] Rajman J., *Encyklopedia średniowiecza*, Wyd. Zielona Sowa, Kraków 2006.
- [14] Wróbel T., *Zarys historii budowy miast*, Wyd. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971.
- [15] Tołwiński T., *Urbanistyka, T. 1. Budowa miasta w przeszłości*, Wyd. Ministerstwa Odbudowy, Warszawa 1947
- [16] Tomkiewicz W., *Piękno wielorakie. Sztuka baroku*, Wyd. Wiedza Powszechna, Warszawa 1971.
- [17] Walczak B.M., Wesołowski J., *Urbanistyka i architektura Wiecznego Miasta, cz. II, „Renowacje i zabytki”*, nr 2 (18)/2006, Wyd. A.I.P. „raport”, Kraków 2006, 15-47.

III. 1. Plan of Rome developed in the Renaissance and Baroque periods marking the most important urban enclosures. Domenico Fontana's idea of a three-axis composition is marked in red. Elaborated by the author with the application of T. Tołwiński's plan [in:] T. Tołwiński, *Urbanistyka*, Vol. 1, *Budowa miasta w przeszłości*, Ministry of Rebuilding Press, Warsaw 1974, Fig. 260

II. 1. Plan Rzymu ukształtowany w okresie renesansu i baroku z zaznaczeniem najważniejszych wnętrz urbanistycznych. Kolorem czerwonym zaznaczono ideę kompozycji trójosiowej Domenico Fontany. Oprac. autorka z wykorzystaniem planu T. Tołwińskiego [w:] T. Tołwiński, *Urbanistyka*, T. 1, *Budowa miasta w przeszłości*, Wyd. Ministerstwa Odbudowy, Warszawa 1947, ryc. 260.

III. 2. Baroque squares in Rome. A – Capitol Square; B – Navona Square (photo by D. Kuśnierz-Krupa 08.2013)

II. 2. Barokowe place Rzymu. A – Plac na Kapitolu. B – Plac Navona (fot. D. Kuśnierz-Krupa 08.2013)

III. 3. Square outside St. Peter's Basilica in Rome. A – View of the basilica from the Castle of the Angel; B – View of the front elevation with a fragment of Piazza Retta (photo by D. Kuśnierz-Krupa 08.2013)

II. 3. Plac przed bazyliką św. Piotra w Rzymie. A – Widok z Zamku Anioła na bazylikę św. Piotra. B – Widok na frontową elewację bazyliki i fragment Piazza Retta (fot. D. Kuśnierz-Krupa 08.2013)

Ill. 4. Baroque urban spaces in Rome. A – Spanish Stairs; B – Del Popolo Square (photo by D. Kuśnierz-Krupa 08.2013)

Il. 4. Barokowe przestrzenie urbanistyczne Rzymu. A – Schody Hiszpańskie. B – Plac del Popolo (fot. D. Kuśnierz-Krupa 08.2013)

